

A Critique of Usury-Based Economy in the Ideal City (/ Utopia) of Liberalism from the Perspective of the Quran *

Abdul Mannan Hosseini^۱ and Ahmad Sa'adat^۲

Abstract

Economic freedom and individual profit maximization are among the foundational concepts of the capitalist liberal system. One method to achieve such objectives is to establish an economic system built upon usury and interest. Consequently, societies governed by the liberal capitalist model have been deeply influenced by this phenomenon. Their economic foundation is rooted in usury and interest-based contracts. However, from the viewpoint of religious teachings and the Quran, the freedom to engage in financial and commercial activities, designed to prevent unjust gains, is limited by several prohibitions, including usurious trade. Usury and usurious commercial contracts are prohibited and condemned in the Quranic teachings and traditions, accompanied by discussions of their various ethical, social, and economic consequences. The findings of this research, obtained through analytical-critical methodology, indicate that usury and interest have given rise to numerous societal, ethical, and economic problems in communities where the economic system is based on usury-oriented liberal capitalism. The main content of this paper discusses and examines the usury-based economy of the ideal city of liberalism, along with its social, ethical, and economic impacts and damages, from an intra-religious critical and Quranic perspective.

Keywords: Quranic Ideal Society, Ideal City (Utopia) of Liberalism, Usury-Based Economy, Critique, Pathology, Prohibition of Usury.

---

*. **Date of Receiving:** ۷ April ۲۰۲۲, **Date of Approving:** ۶ October ۲۰۲۲.

^۱. Ph.D. Graduate of Al-Mustafa International University, Gorgan Campus, From Afghanistan
[Corresponding Author]: (abdulmanan۱۴۶۴@gmail.com).

^۲. Associate Professor and Head of the Philosophy and Islamic Theology Department at Al-Mustafa International University, Gorgan Campus: (as۱۱۵۲۱۵۰@gmail.com).

نقد اقتصاد ربوی در آرمان شهر لیبرالیسم از منظر قرآن کریم*

عبدالمنان حسینی^۱ و احمد سعادت^۲

چکیده

آزادی اقتصادی و سود هرچه بیشتر فرد، از بنیادی‌ترین مفاهیم اقتصادی نظام لیبرال سرمایه‌داری است. یکی از روش‌های رسیدن به چنین هدفی، تشکیل نظام اقتصادی است که بر مبنای ربا و بهره استوار باشد. از این رو جوامعی که با الگوی لیبرال سرمایه‌داری اداره می‌شوند، به شدت تحت تأثیر این پدیده قرار گرفته‌اند. به گونه‌ای که شالوده نظام اقتصادی آنها بر پایه ربا و قراردادهای ربوی استوار است؛ اما از منظر آموزه‌های دینی و قرآنی، آزادی عمل در امور مالی و تجارتي به منظور جلوگیری از کسب منافع ظالمانه، با تعدادی از ممنوعیت‌ها از جمله تجارت ربوی محدود شده است. ربا و قراردادهای تجاری ربوی از منظر قرآن کریم و روایات تحریم شده و برای آن پیامدها و آثار مختلف اخلاقی، اجتماعی و اقتصادی بیان شده است. یافته‌های این تحقیق که به روش تحلیلی- انتقادی به دست آمده، نشان می‌دهد که ربا و بهره، بسیاری از مشکلات اجتماعی، اخلاقی و اقتصادی را در جوامعی که نظام اقتصادی آن، بر مبنای اقتصاد ربوی لیبرالیسم استوار است، به وجود آورده است. متن اصلی نوشتار، اقتصاد ربوی آرمان شهر لیبرالیسم، آثار و آسیب‌های اجتماعی، اخلاقی و اقتصادی آن با رویکرد انتقادی درون دینی و قرآنی مورد بحث و بررسی قرار گرفته شده است.

کلیدواژه‌ها: جامعه آرمانی قرآن کریم، آرمان شهر لیبرالیسم، اقتصاد ربوی، نقد، آسیب‌شناسی، تحریم ربا.

*. تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۱/۱۸ و تاریخ تأیید: ۱۴۰۱/۰۷/۱۴.

۱. دانش آموخته دکتری جامعه المصطفی واحد گرگان، از کشور افغانستان، «نویسنده مسئول»؛ (abdulmanan1464@gmail.com).

۲. استاد همکار و مدیر گروه فلسفه و کلام اسلامی جامعه المصطفی واحد گرگان؛ (as1152150@gmail.com).

مقدمه

از آنجایی که اساس اقتصادی نظام لیبرال سرمایه‌داری، آزادی بازار و سود هرچه بیشتر فرد است و تلاش بر این است که شخص هرچه بیشتر به سود و منفعت برسد، یکی از راه‌های رسیدن به چنین هدفی، نظام اقتصادی است که بر مبنای ربا استوار باشد؛ از این رو الگوی لیبرالیسم ربا و بهره را مجاز می‌داند تا از این طریق بتواند بر منابع اقتصادی جهان سلطه پیدا کند.

به‌طور کلی در بینش لیبرال سرمایه‌داری، افزایش لذت و سودآوری برای فرد، مهمترین هدف است. بهره و یا ربا تأمین‌کننده این هدف مهم است. بنابراین در نظام اقتصادی ربوی - که نظام اقتصادی لیبرال سرمایه‌داری نیز از آن مستثنا نیست - انسان‌هایی که وارد معامله تجاری می‌شوند، سرمایه خویش را در اختیار دیگران قرار می‌دهند و در مقابل آن، یک مقدار فایده را به‌عنوان بهره، ماهیانه یا سالانه به شکل ثابت اخذ می‌کنند، بدون اینکه در نفع و ضرر آن شریک باشند. دانشمندان اقتصادی نظام لیبرال سرمایه‌داری، نه تنها این امر (ربا) را نقص و عیب نمی‌پندارند؛ بلکه آن را یکی از عوامل مهم رشد اقتصادی خویش می‌دانند.

اما از منظر قرآن کریم، رباخوری در کنار اینکه جنگ با خدا و رسولش و همچنین ظلم و ستم است، تأثیرات منفی گوناگونی دیگر را نیز در جامعه به وجود می‌آورد؛ مانند تراکم سرمایه بیش از حد به دست گروهی معدود، این عامل از منظر اخلاقی باعث افزایش حرص و آز در میان افراد جامعه می‌شود. باعث رقابت‌های بی‌جایی که در نتیجه، خودخواهی و برتری‌طلبی را به وجود می‌آورد. این آزمندان سرمایه‌دار با بهره‌کشی از محرومان، توازن اقتصاد در جامعه را برهم زده و باعث ایجاد فاصله طبقاتی میان ثروتمندان و شهروندان فقیر می‌شوند که اعتماد اجتماعی را از بین برده، ممکن است جنگ‌های طبقاتی را به وجود بیاورد. بنابراین ربا در نظام اقتصادی قرآن حرام شده است.

در این مقاله با استفاده از آیات قرآنی و روایات نبوی و معصومین که مفسر آیات هستند، نظریات مفسران فریقین و اقتصاددانان قرآنی، اقتصاد ربوی که در آرمان شهر لیبرالیسم رکن اصلی آن را تشکیل می‌دهد، با روش توصیفی، تحلیلی و انتقادی، نقادی می‌شود.

پیشینه تحقیق

از زمان ورود نظام اقتصادی لیبرال سرمایه‌داری به جهان اسلام، دانشمندان مسلمان در قالب کتاب، مقاله و فتوا آن را نقد کرده‌اند؛ اما اینکه با استفاده از آیات قرآنی در یک مقاله مستقل موردنقد قرار گرفته باشد، کمتر یافت می‌شود. در این مقاله، سه نمونه از این نوشته‌ها، ارزیابی می‌شود. در میان تحقیقاتی که درباره ربا و بهره و همچنین نظام اقتصادی سرمایه‌داری نوشته شده است، تحقیقات زیر بیشتر مورد توجه قرار می‌گیرد.

۱- دلالی اصفهانی، رحیم و ایزدخواستی، حجت، «ماهیت و ضرورت پول و بهره در نظام سرمایه داری: رویکرد انتقادی»، تهران: انتشارات ارسطو، ۱۳۹۳. این کتاب با نگاه انتقادی به ماهیت پول و بهره، به بحران‌های اقتصادی - اجتماعی ناشی از آن نیز پرداخته است. تأکید اصلی این اثر بیشتر بر ماهیت بهره و بحران‌های اقتصادی - اجتماعی ناشی از آن است و بحث ماهیت پول به طور اجمالی بررسی شده است؛ ولی آنچه در این کتاب به آن پرداخته نشده، این است که رویکرد انتقادی از منظر قرآن کریم مورد بحث و بررسی قرار نگرفته است.

۲- میثمی، حسین، «مفهوم شناسی معانی لغوی و اصطلاحی ربا در اسلام و غرب؛ رویکردی تطبیقی»، فصلنامه روند، سال بیست و سوم شماره هفتاد و پنج، سال ۱۳۹۵. در این تحقیق تلاش شده است تا مفهوم شناسی کاملی از معانی لغوی و اصطلاحی ربا در فقه و متون اسلامی ارائه شود و با معانی لغوی و اصطلاحی یوژوری و اینترست در جهان غرب مورد مقایسه قرار بگیرد. یافته‌های تحقیق بدین گونه است که ربا در فقه اسلامی و هم در نظام اقتصادی غرب در قرض و غیر قرض مصداق می‌یابد. دوم اینکه ربا در فقه اسلامی به معنای مطلق زیادت است، درحالی‌که در نظام غربی ربا به مازاد درخور توجه اطلاق می‌شود؛ اما آنچه در مقاله کمبود احساس می‌شود، این است که در این مقاله اقتصاد ربوی نظام لیبرال سرمایه‌داری مورد نقد و بررسی قرار نگرفته است. بنابراین نیاز است در این باره تحقیق انجام گیرد.

۳- توسلی، محمد اسماعیل، «تبیین ماهیت بانکداری غربی، بانکداری بدون ربا، بانکداری اسلامی»، فصلنامه تحقیقات بنیادین علوم انسانی، سال چهاردهم و پانزدهم، شماره ۲۱، سال ۱۳۹۹. در این مقاله ویژگی‌های اصلی نظام بانکی در رویکرد متعارف غربی بیان شده است که این دو ویژگی عبارت از خلق پول و انواع قراردادهای بدهی با نرخ بهره ثابت و تضمین اصل سرمایه بیان شده است. به نظر این تحقیق تمامی مشکلات اقتصادی که امروزه در جوامع بشری وجود دارند، ناشی از رفتار نادرست آنها با پدیده به نام پول است، به این دلیل که سرمایه داران رباخوار و دولت‌های درمانده در طول تاریخ آن را به خدمت گرفته و به وسیله آن از توده مردم بهره‌کشی و سوءاستفاده کرده‌اند، ازجمله مواردی هستند که در این مقاله مورد بحث و بررسی قرار گرفته‌اند. فرق نوشتار فوق با این مقاله این است که اقتصاد ربوی آرمانشهر لیبرالیسم از منظر قرآن کریم در این مقاله مورد نقد و بررسی قرار نگرفته است.

۲- مفهوم شناسی

الف. ربا

واژه ربا که ریشه اصلی آن «ربو» است، در لغت به معنای زیادت است (ابن‌منظور، لسان العرب، ۱۴۱۴ ق: ۳۰۴/۱۴)؛ اما در اصطلاح عبارت از معامله خاصی است که مشتمل بر زیادت خاصی باشد (موسویان، نقد دیدگاه معاصر درباره ربا، ۱۳۹۱: ۲۳۱).

ربا دارای انواع گوناگون از جمله ربای معاملی، ربای قرضی، ربای نسیه، ربای مصرفی، ربای فضل، ربای تولیدی و ربای جاهلیت است.

واژه ربا در اصطلاح اقتصاددانان و کسانی که در زمینه اقتصادی تخصص دارند، کمتر مورد استفاده قرار می‌گیرد. آنها در چنین مواردی از واژه «بهره» استفاده می‌کنند و آن را به دو نوع تقسیم می‌کنند:

۱- بهره طبیعی: به درآمدی گفته می‌شود که بازار برای مالک سرمایه، مادامی که سرمایه به دست خودش است، تعیین می‌کند (فرزین‌وش، ربا، بهره قراردادی و بهره طبیعی، ۱۳۸۱: ۱۶۴). این نوع از بهره، تا زمانی که به شکل قرارداد در نیامده باشد، از زمره بهره‌های ربوی نیست؛ زیرا بهره طبیعی، بماهو بهره طبیعی، نمی‌تواند موضوع حرمت و یا حلیت قرار بگیرد؛ به دلیل اینکه در بهره طبیعی، یا سرمایه‌گذار، خود مالک سرمایه است که بدون شک ربا نیست و یا اینکه سرمایه‌گذار جدای از صاحب کار و تولیدکننده است؛ ولی در سود و زیان شریک باشد در این صورت نیز ربا به‌شمار نمی‌رود.

۲- بهره قراردادی: به درآمدی گفته می‌شود که صاحب سرمایه در قراردادهای رسمی همانند وام، در برابر واگذاری سرمایه خود به دیگران، مطالبه می‌کند (رجائی، ماهیت بهره و کارایی اقتصادی آن، ۱۳۸۴: ۱۴۸).

بنابراین می‌توان گفت که ربا و بهره به معاملات پولی و غیرپولی گفته می‌شود که ثروت و سرمایه بدون کدام فعالیت و کار مفید، خود به خود افزایش یابد که این تعریف از ربا بهره قراردادی را شامل می‌شود. بنابراین بهره قراردادی از زمره بهره‌های ربوی به‌شمار می‌رود.

معنای ربا از منظر الگوی لیبرالیسم

معنای ربا از دید الگوی لیبرالیسم، با معنای دو اصطلاح و واژه‌ای «یوژوری» و «انترست» که در جوامع غربی کاربرد زیادی در این زمینه دارند و با معنای ربا مشابهت زیادی دارند، گره خورده است. واژه یوژوری (usury)، در غرب در دوره پیش از رنسانس، بسیار گسترده بود و بر هر نوع مازادی بر اصل سرمایه اطلاق می‌شد؛ اما بعد از دوره رنسانس تا دوره معاصر، توأم با توسعه شدید فعالیت‌های بازرگانی، به تدریج این دیدگاه تغییر کرده و فقط برای بهره‌های بسیار بالا اطلاق می‌شود. چنانچه

فرهنگ لغات آکسفورد ذیل واژه (usury) چنین می‌نویسد: «یوژوری یعنی عمل پرداخت پول و دریافت اصل آن همراه با سود و بهره بسیار بالا.» (Usury: The action or practice of lending money at unreasonably high rates of interest) یوژوری در این فرهنگ لغات به معنای رباخواری گفته شده و همچنین به معنای مازاد ناشی از قرض‌دادن پول در نرخ‌های بهره خیلی زیاد اطلاق می‌شود و علی‌الخصوص آنچه که قانون معین می‌کند (سامی، بررسی نقش بهره در نظام بانکداری اسلام و سرمایه‌داری، ۱۳۷۴: ۱۰). واژه انترست (Interest) در فرهنگ آکسفورد چنین معنا شده است «پولی که به صورت منظم و با نرخ مشخص بر روی وامی که قرض داده شده است پرداخت شده و یا اینکه به دلیل به تأخیر انداختن باز پرداخت دین، پرداخت می‌شود.» (The new Palgrave Dictionary of Money and Finance, ۲۰۱۳, p۷۴۳)

بنابراین چنین به نظر می‌رسد که در جهان غرب و به خصوص مکتب اقتصادی لیبرال سرمایه‌داری، یوژوری به نرخ‌های بهره‌ای اطلاق می‌شود که بیش از حد متعارف باشد؛ اما انترست یا بهره به مازاد منطقی و متعادل گفته می‌شود که کسی به دیگر پول قرض می‌دهد، مستحق آن می‌گردد و یا اینکه به دلیل به تأخیر افتادن بازپرداخت بر روی وام افزوده می‌شود و به صاحب پول در کنار پول اصلی داده می‌شود. به هر حال در تعاریفی که از یوژوری و انترست شد، چنین به نظر می‌رسد که در هر دوی آن ربا منهی عنه وجود دارد.

ب. نظام اقتصادی

نظام اقتصادی از دو واژه ساخته شده است: نخست واژه «نظام» است که به مفهوم خاصی که امروزه متداول هست، سابقه طولانی ندارد. این واژه در ابتدا با مطرح شدن تئوری عمومی به وجود آمد و بعدها در رشته‌های گوناگون علوم از جمله نظام اقتصادی، نظام ارتباطات و غیره بر سر زبان‌ها افتاد. نظام را می‌توان این گونه تعریف کرد که به مجموعه‌ای از اجزای وابسته به هم گفته می‌شود که برای رسیدن به اهداف معینی با یکدیگر هماهنگ باشند (مدنی، مقدمه‌ای بر تئوری‌های سازمان و مدیریت، ۱۳۷۳: ۳۳). بر اساس این تعریف، نظام دارای مؤلفه‌های سه‌گانه اجزاء، اهداف مشخص و هماهنگ بودن اجزاء با هم است.

واژه «اقتصاد» از قصد گرفته شده و به معنای راه مستقیم و برابر گفته شده و در بین اسراف و بخل قرار دارد (عسکری، الفروق فی اللغة، ۱۴۰۰ ق: ۲۹۸).

برخی نظام اقتصادی را چنین تعریف کرده‌اند: «به مجموعه‌ای از عناصری گفته می‌شود که به منظور ارزشیابی زمینه تولید، توزیع و مصرف برای کسب بیشتر و به منظور برقراری تعادل و توازن

اقتصادی مورد استفاده قرار می‌گیرد (ناصری، بررسی تطبیقی اهداف اقتصادی مکتب اقتصاد اسلامی و اقتصاد سرمایه‌داری، ۱۳۹۳: ۳). دکتر نجات‌الله صدیقی یکی از دانشمندان طرح مسائل اقتصادی، نظام اقتصادی را چنین تعریف می‌کند: «نظام اقتصادی دربرگیرنده راه‌ها و ابزاری است که رفاه انسانی را به‌طور اعم و رفاه اقتصادی را به‌طور اخص تأمین می‌کند.» (اصغری، آزادی در قلمرو اقتصادی تحلیلی مقایسه‌ای میان نظامیان اقتصادی اسلام و لیبرالیسم، ۱۳۷۹: ۷۷).

در تعریفی جامع می‌توان گفت که نظام اقتصادی عبارت از مجموعه نهادهایی است که به‌طور هماهنگ و مرتبط با یکدیگر، اقتصاد آن جامعه را با در نظر داشت اصول و مبانی مکتبی، به سوی اهداف منظم اقتصادی آن به پیش می‌برند. این تعریف با تعریف لغوی نظام و اقتصاد بیشتر همخوانی دارد.

ج. آرمانشهر لیبرالیسم

آرمانشهر لیبرالیسم از دو واژه «آرمانشهر» و «لیبرالیسم» تشکیل شده است که هریک از این دو را جداگانه تعریف می‌کنیم، سپس به تعریف مجموعی آن دو می‌پردازیم:

اول. آرمانشهر

برای آرمانشهر، تعاریف گوناگون بیان شده است که از آن جمله می‌توان به تعاریف زیر اشاره کرد: «آرمانشهر یعنی کمال مطلوب سیاسی یا اجتماعی تحقق‌ناپذیری که واقعیت‌ها، طبیعت انسان و شرایط زندگی در آن ملحوظ نشده‌اند.» (فدریک، آرمانشهر در تاریخ اندیشه غرب، ۱۳۸۵: ۵). در تعریفی دیگر آمده است: «آرمانشهر جامعه‌ای است که هدف آن، رشد و تکامل نوع انسانی است تا افراد هرچه بهتر زندگی کنند، به نحو احسن به حقوق حقه و طبیعی خود دست یابند و از مواهب طبیعت به نحو شایسته و بایسته بهره‌مند گردند.» (معرفت، جامعه مدنی، ۱۳۷۸: ۱۲). بنابراین می‌توان گفت که آرمانشهر به جامعه‌ای گفته می‌شود که اصول و مبانی آن بر پایه نظام عقلانی و آرمان‌خواهانه استوار باشد و افزایش خودآگاهی انسان، برایش قدرت بدهد تا سرنوشت خویش را به دست بگیرد و شرایط اقتصادی و غیراخلاقی دنیای امروزی را از میان بردارد و شرایطی جایگزین آن بکند که عقل و آزادی بر آن حکم فرما باشد.

دوم. لیبرالیسم

لیبرالیسم از واژه لاتینی لیبرت (Liberate) در لغت به معنای آزادی و آزادی‌اندیش، بی‌تعصب و روشن‌گر آمده است (بیات، فرهنگ واژه‌ها، ۱۳۸۱: ۲۵۱)؛ اما در اصطلاح، مکتب سیاسی شمرده می‌شود که بر اصول و ارزش‌های خاصی مبتنی است که مهمترین آن، اصالت فرد و توجه به آزادی مطلق است. (آربلاستر، لیبرالیسم غرب ظهور و سقوط، ۱۳۶۱: ۹).

بنابراین می‌توان گفت آرمانشهر لیبرالیسم در معرفت‌شناسی بر عقل‌گرایی افراطی و تجربه‌گرایی، در انسان‌شناسی بر انسان‌محوری و تک‌ساحتی‌بودن انسان و در هستی‌شناسی بر مادی‌گرایی محض استوار است. این آرمانشهر دارای مؤلفه‌هایی همچون فردگرایی، آزادی مطلق و تساهل و تسامح است. و در حکومت‌داری بر جدایی دین از سیاست و دولت محدود تأکید دارد.

د. نظام اقتصادی ربوی لیبرال سرمایه‌داری

پل آنتونی ساموئلسون (Paul Anthony Samuelson) در تعریف نظام اقتصادی آرمانشهر لیبرالیسم، چنین اظهار می‌کند که نظام مذکور یک سازمان اقتصادی است که در آن اکثریت اموال، دارایی‌ها و ابزار تولید به‌طور خصوصی، مورد تملک واقع شده و بازار ابزار تخصیص منابع و ایجاد درآمد محسوب می‌شود (دادگر، نظام سرمایه‌داری از زبان اقتصاددانان سرمایه‌داری، ۱۳۷۸: ۱۴۷).

از منظر اقتصاددانان لیبرال سرمایه‌داری، همانند پرایور (Pryor)، هر اقتصادی که در آن، بهره (ربا) وجود نداشته باشد، به تناقض درونی مبتلی شده و در کوتاه‌مدت کارایی و مؤثریت و در درازمدت، حیات خویش را از دست می‌دهد. «موضوع به زبان ساده از این قرار است که اگر در معاملات و دادوستدها، بهره‌ای وجود نداشته باشد، پس‌انداز کاهش می‌یابد.» (میرآخور، مطالعات نظری در بانکداری و مالیه اسلامی، ۱۳۷۰: ۵۱). این نظریه توسط کینز که یکی از اقتصاددانان غرب است، مردود شمرده شد. او به این نظر بود که پس‌انداز اصلاً به وجود بهره و نرخ آن بستگی ندارد؛ بلکه به سطح درآمد وابسته است او در نقطه مقابل اقتصاد ربوی لیبرالیسم معتقد بود: «هر نوع افزایشی در نرخ بهره می‌تواند سطح پس‌انداز کل را کاهش دهد؛ زیرا با افزایش بهره، سطح سرمایه‌گذاری کاهش یافته و سطح درآمد کل، نیز پایین می‌آید و این خود باعث می‌شود پس‌انداز کل نیز کاهش یابد (ماجدی، پول و بانک از نظریه تا سیاست‌گذاری، ۱۳۷۷: ۲۰۸). در ضمن اینکه در اقتصاد ربوی، صاحبان پس‌انداز و مؤسسات مالی، گرفتن بهره و رباخواری را نسبت به کارهای سرمایه‌گذاری بیشتر ترجیح می‌دهند؛ زیرا وام‌گیرنده چه سود به دست بیاورد و چه زیان نماید، بهره و سود وام برای وام‌دهنده تضمین شده است

این باعث می شود که وام ها بیشتر در اموری که بازده بیشتر در زمان کوتاه تر دارد، انجام گیرد تا در صورت افزایش نرخ بهره توانایی استفاده از آن را داشته باشند. و دیگر این که هر زمان نرخ بهره پایین بیاید، سرمایه و پس اندازها راکد می ماند و به جای وارد شدن در چرخه تولید، راهی بازارهای پولی و سفته بازی های اقتصادی کاذب می شود.

لیبرالیسم اقتصادی به روابط آزاد تجارتي و منع هرگونه محدودیت در فعالیت های اقتصادی از طرف دولت اطلاق می شود (پیشوائی، لیبرالیسم اقتصادی، ۱۳۶۷: ۶۱). در این نظام، همه افراد باید در دنبال کردن منافع اقتصادی و شخصی خویش، از آزادی کامل برخوردار باشند. با وجود اینکه در این تعاریف تفاوت های ظاهری وجود دارد؛ اما در یک مسئله - عنصر مالکیت و تخصیص به عنوان محورهای اصلی شناسایی نظام اقتصادی لیبرال سرمایه داری - با هم مشترک هستند.

هـ. نظام اقتصادی قرآن کریم

قرآن کریم متن اصلی نظام زندگی انسان است. در قرآن کریم آیات متعددی وجود دارد که زندگی اقتصادی مسلمانان را نظم می بخشد. بر اساس یک تعریف می توان گفت که نظام اقتصادی اسلام به مجموعه ای از الگوها و اصول رفتاری در روابط اقتصادی گفته می شود که عرصه های مختلف اقتصادی از جمله تولید، توزیع و مصرف را شامل شده و از آیات قرآنی به مدد روایات تفسیر پیامبر اکرم ﷺ و اجتهاد استنباط می شود (ر.ک: میرمعزی، ترسیم نظام اقتصادی اسلام بر اساس مکتب اقتصادی آن، ۱۳۷۷: ۲۰).

۳. نقد و آسیب شناسی اقتصاد ربوی آرمان شهر لیبرالیسم از منظر قرآن کریم

یکی از احکام اجتماعی و اقتصادی بسیار مهم اسلام که در قرآن کریم و روایات بیان شده و بخشی از فقه معاملات را نیز تشکیل می دهد، حرمت ربا است. خداوند در قرآن کریم می فرماید: ﴿وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا﴾ (بقره / ۲۷۵).

در این بخش به بررسی آسیب ها و پیامدهای اخلاقی، اجتماعی و اقتصادی، اقتصاد ربوی آرمان شهر لیبرالیسم از منظر قرآن کریم پرداخته می شود. بدیهی است اندیشه های بنیانگذاران اقتصاد لیبرال سرمایه داری، در تمامی موارد اقتصادی، یکسان نیست؛ بلکه در برخی موارد با یکدیگر اختلاف دارند؛ اما آنچه در این مقاله، مورد بحث و بررسی قرار می گیرد، جریان غالب در نظام اقتصادی لیبرال سرمایه داری است.

محدودیت‌های مالکیت در بخش‌های تملک و مصرف از بارزترین وجوه تمایز و تفاوت نظام اقتصادی قرآن کریم با نظام اقتصادی آرمانشهر لیبرال‌سرمایه‌داری محسوب می‌شود؛ زیرا در نظام اقتصادی لیبرال‌سرمایه‌داری مالکیت و ابعاد گوناگون آن از جمله راه‌های کسب ثروت و سرمایه و چگونگی مصرف آن از کمترین محدودیت‌ها برخوردار است. وجود چنین اوصافی باعث می‌شود که آسیب‌های گوناگون اخلاقی، اجتماعی و اقتصادی را برای اجتماع به بار بیاورد که از آن جمله می‌توان به آسیب‌های زیر اشاره کرد:

۴. آسیب‌شناسی

از مواردی که در الگوی لیبرالیسم به آن تکیه شده، این است که سود هرچه بیشتر فرد، مالکیت خصوصی و آزادی اقتصادی، پایه و اساس نظام اقتصادی لیبرالیسم را تشکیل می‌دهد. افراد در انجام هر نوع معاملاتی همانند ربا و غیره از آزادی کامل برخوردارند. چنین نگرشی، جامعه را دچار آسیب‌های گوناگون می‌سازد. این آسیب‌ها در گستره‌های اخلاقی، اجتماعی و اقتصادی قابل بررسی است:

الف. آسیب‌شناسی اخلاقی

اقتصاد علمی است که به دنبال یافتن روش‌های مناسب برای تخصیص منابع و امکانات موجود به اهداف و نیازهای انسان است از آنجائی که با مسائل زندگی انسان به‌عنوان موجودی هدفدار، اجتماعی، دارای انگیزه‌های گوناگون مادی، صاحب اراده، نامطمئن نسبت به آینده خویش و یک موجود انتخاب‌گر، مواجه است، اساساً یک علم اخلاقی است. کسانی که صادقانه و با بینش صحیح با واقعیات ذاتی انسان و زندگی اجتماعی او برخورد می‌کنند، هیچ مجالی برای انکار این واقعیت نمی‌یابند (حسینی، نقدی بر دیدگاه سرمایه‌داری، ۱۳۷۸: ۲۴۷).

از جانب دیگر ارزش‌های اخلاقی و اجتماعی، از مهمترین شرایط رسیدن به یک جامعه سالم و متعادل و رسیدن به یک توسعه پایدار است که بایستی در جامعه حاکم باشد؛ زیرا اخلاق است که باعث می‌شود مسائل و فعالیت‌های اقتصادی در یک جامعه نظم و نظام بخشیده شود. بنابراین نیاز است که مسائل اخلاقی بر امور اقتصادی غالب باشد.

امروزه جامعه غربی با فاصله‌گرفتن از مسایل اخلاقی، در مقیاس بسیار بزرگی در ارزش‌های اخلاقی و معنوی در آن جامعه تخریب به وجود آمده است، تلاش برای به دست آوردن ثروت و پول، حرص و طمع، ساختار اجتماعی را از بین برده است، به این دلیل که در میان امور اخلاقی و مسائل

اقتصادی، هیچ ارتباطی وجود ندارد و این دو مقوله از یکدیگر کاملاً مجزا هستند (وبر، اخلاق پروتستان و روح سرمایه‌داری، ۱۳۷۱). از این رو امور اقتصادی در مکاتب غربی، به خصوص الگوی لیبرالیسم کاملاً خشک و بی‌روح است.

در چنین تفکری فقط درآمدزایی بیشتر، معیار قرار دارد، از هر راهی که ممکن باشد به این معنا که هر چه سعی و تلاش کمتر باشد و درآمد بیشتر باشد، موردپسند قرار می‌گیرد. حتی اگر این درآمد از راه‌های نامشروع همچون مواد مخدر، رباخواری و فروش سلاح‌های کشتار جمعی و یا حتی انسان‌فروشی به دست بیاید، مطلوب است؛ زیرا در مکاتب غربی چیزی به نام عواطف انسانی و اخلاقی در امور اقتصادی وجود ندارد. چنانچه در این زمینه جرمی بنتام که نظرات اخلاقی او مبنای اخلاقی مکتب لیبرال سرمایه‌داری را تشکیل می‌دهد، چنین می‌گوید: «ما فقط یک وظیفه داریم و آن جستجوی بالاترین لذت ممکن است و مسئله رفتار انسان، فقط مسئله تعیین این است که چه چیزهایی بیشترین لذت را به انسان می‌بخشد.» (کاتوزیان، آدام اسمیت و ثروت ملل، بی‌تا: ۱۷۶).

این نظریه اخلاقی بنتام، در شکل‌دادن نظریه‌های جدید لیبرال بسیار مؤثر واقع شد و هم‌اکنون بسیاری از فروض اساسی اقتصاد لیبرالیسم همانند فرض «تعقیب حداکثر مطلوبیت» در نظریه «رفتار مصرف‌کننده و حداکثر سود» در نظریه رفتار تولیدکننده، مبتنی بر همین عقیده است.

آدام اسمیت نیز در این زمینه چنین اظهار می‌کند: «کسی که برای نجات دیگری از غرق‌شدن، خود را در همان خطر می‌اندازد، نه به خاطر آن است که در ذهن او دفاع از جان دیگران، اصل اخلاقی مطلق است؛ بلکه به این خاطر است که می‌ترسد به بزدلی و یا عدم همدردی متهم شود یا به این دلیل باشد که از این راه سودی عائد او شود یا آن شخص نجات‌یافته در جای دیگری خدمت مشابهی به او انجام خواهد داد (جونز، خداوندان اندیشه سیاسی، ۱۳۶۲: ۲/۲۷۸).

در مکتب اسلام و آموزه‌های قرآنی بین اخلاق و مسائل اقتصادی ارتباط عمیقی وجود دارد که این دو، طوری به هم پیوسته و گره خورده‌اند که نمی‌توان آنها را از یکدیگر جدا کرد. از این رو در نظام اقتصادی اسلام هدف قرض‌دهنده از قرض‌دادن، این نیست که به وسیله قرض خویش درآمدی را به دست بیاورد (همان‌طوری که اسمیت به آن اشاره کرد)؛ بلکه انگیزه وام‌دهنده یک نوع احسان و نیکوکاری است و به خاطر حل مشکل قرض‌گیرنده، انجام می‌دهد.

بنابراین هر نوع قرضی که در آن شائبه‌ای از ربا و زیاده‌خواهی باشد، موردنکوهش قرار می‌گیرد و پذیرفتنی نیست (الطحاوی، شرح معانی الآثار، ۱۴۱۴ ق: ۹۹/۴).

در این میان، می‌توان به مواردی که در اسلام از انجام دادن آن نهی شده است، اشاره کرد: تقلب، تدلیس و غش در معاملات از اموری‌اند که آموزه‌های دینی از آن‌ها به شدت منع کرده است. در تمامی این موارد سایه اخلاق کاملاً مشهود است و در میان آنها معیار نفع و راحتی عموم مردم و استوار بودن پایه‌های جامعه و جمع مدنظر است، اگرچه سود فراوانی برای فروشنده نداشته باشد و حتی کار پرزحمتی نیز باشد. اقتصاد ربوی الگوی لیبرالیسم چون بر اساس اخلاق انجام نمی‌گیرد، مشکلات و پیامدهای فراوانی را متوجه فرد و جامعه می‌کند که از جمله می‌توان امور ذیل را نام برد:

۱. خودخواهی و برتری‌طلبی

انگیزه همدردی و نوع دوستی، یکی از مهمترین عوامل در حفظ نظم اجتماعی و منافع عمومی است. یکی از آثار و آسیب‌هایی که در اقتصاد ربوی لیبرال سرمایه‌داری وجود دارد، عبارت از تأثیری است که بر روابط اجتماعی افراد می‌گذارد و روابط برادری و برابری بشری را به روابط برتری‌طلبانه افراد، تبدیل می‌کند.

در جامعه لیبرال سرمایه‌داری، روابط صرفاً بر اساس اقتصادی و اصل سودآوری و نفع‌جویی‌های مادی فرد استوار است و مهمترین پیامد اجتماعی آن، برتری‌طلبی و خودخواهی است؛ خصلتی که در همه برتری‌طلبان تاریخ وجود داشته و انسان‌ها را به بردگی و خواری کشیده است.

در نظام اقتصادی مکتب لیبرالیسم منافع شخصی و فردی نقش برجسته‌ای را ایفا می‌کند. از این رو اسمیت که خود یک اقتصاددان لیبرالیستی است، چنین بیان می‌دارد که «من هرگز از کسانی که به خاطر منافع عموم، تجارت می‌کنند، چیزی قابل قبول ندیده‌ام، در واقع چنین نیتی در میان بازرگان و تجار معمول نیست. همچنین خودخواهی و منفعت‌طلبی، فرد را قادر می‌سازد که در رفتارهای خویش با سنجیدن سود و زیان، گزینه‌ای را اعمال کند که حداکثر سود را برای او تأمین کند (رابینسون، فلسفه اقتصادی، ۱۳۵۸: ۱۱). آدام اسمیت، خودخواهی را عیب نمی‌داند و چنین بیان می‌کند که منافع شخصی بدون آنکه عیب باشد، محرک فعالیت انسان و موجب رفاه جامعه خواهد بود.» (کاتوزیان، آدام اسمیت و ثروت ملل، بی تا: ۱۷۴). هابز نیز به این نظر است که جز ملاحظه منافع شخصی، چیزی دیگری نمی‌تواند انگیزه رفتار آدمی باشد (قدیری اصلی، سیر اندیشه اقتصاد، بی تا: ۵۷).

اما چنین دیدگاهی باعث می‌شود که احساس همدردی و نیکی به هم‌نوع از بین برود و انسان به وسیله رباخواری و قمار و منافع شخصی دیگر در دامن خودخواهی انداخته شود، به جای اینکه همکاری و فداکاری در جامعه رشد کند، رقابت و مبارزه بر ادامه حیات حکم فرما می‌گردد. از این رو

است که کینز، با انتقاد از اقتصادگرایی لیبرال سرمایه‌داری، چنین اظهار می‌دارد: «بهتر است که دیگر، اقتصاد به‌عنوان هدف و ارزش نهایی تلقی نشود؛ بلکه از آن به‌عنوان وسیله‌ای در جهت تحقق هدف‌های متعالی اجتماعی از قبیل عدالت و سایر هدف‌های انسانی و اجتماعی استفاده شود.» (حسینی، نقدی بر دیدگاه سرمایه‌داری درباره انسان اقتصادی، ۱۳۷۸: ۲۳۲).

برتراند راسل نیز با آنکه گرایش‌های مادی در او غالب است، در انتقاد به اقتصاد ربوی الگوی لیبرالیسم چنین می‌گوید: «کاری که منظور آن فقط درآمد باشد، نتیجه مفیدی بار نخواهد آورد، برای چنین نتیجه‌ای باید کاری پیشه کرد که در آن ایمان به یک فرد، به یک مرام و به یک هدف نهفته باشد.» (نمازی، نظام‌های اقتصادی، ۱۳۷۴: ۱۲۳). افزون بر آن، هدف‌قرارگرفتن ثروت، حرکتی است در جهت باطل کردن آرمان‌های بزرگی که پیامبران الهی برای تحقق آن اندیشه‌ها و آرمان‌ها قیام کرده‌اند. در چنین نظامی، هدف اصلی و حقیقی دستورات اخلاقی که صیقل نمودن روح انسان و به وجود آوردن آرامش در روح و روان انسان است، هرگز تحقق نخواهد یافت (خانی‌جزنی، دیدگاه نظام سرمایه‌داری و اسلام نسبت به فلسفه بازاریابی اجتماعی، ۱۳۷۹: ۹).

۲. ترک نیکوکاری و نادیده‌گرفتن عواطف انسانی

عواطف یکی از ویژگی‌های انسانی است که جایگاه بسیار بلندی در زندگی فردی و اجتماعی انسان‌ها دارد و بقای جامعه بر این عواطف استوار است؛ زیرا هرگاه عواطف انسانی به ضعف و سستی گراید، ضعف و مرگ انسانیت را به همراه خواهد داشت. محور اصلی مهرورزی با دیگران، جامعه‌گرایی و هم‌زیستی، عواطف انسانی است. ربا یک نوع تبادل اقتصادی نادرست است که باعث ازبین‌رفتن عواطف، احساسات و پیوندها می‌شود. در ضمن ایجاد کینه در دل رباگیرندگان نسبت به رباخواران، هم‌دردی و عواطف حمایتی که در طبیعت بشر نهفته است، از بین می‌رود.

افراد در نظام اقتصادی ربوی لیبرالیسم، در اثر گرایش به مال‌اندوزی و عشق به پول و سرمایه و ارزش‌های مادی، احساس همکاری به هم‌نوع و مدد‌رسانی اجتماعی را از دست داده و به آتش خودخواهی گرفتار شده‌اند. در چنین جامعه‌ای به‌جای اینکه همکاری و ایثارگری رواج پیدا کند، مبارزه و جنگ بر سر ادامه حیات حکم فرماست. چنانچه در این زمینه آدام اسمیت می‌گوید: «از خیرخواهی قصاب، گوشت‌فروش یا نانوا نیست که غذای ما را تأمین می‌کنند؛ بلکه توجه آنان به منافع شخصی خودشان است که چنین کاری را انجام می‌دهند.» (نجارزاده، شکل‌گیری نظام‌های اقتصادی بر مبنای اخلاق اسلامی و اخلاق سرمایه‌داری، ۱۳۷۸: ۱۵).

انسان در پرتو عواطف انسانی و انجام کارهای نیک می‌تواند به ارزش‌های انسانی روی بیاورد و از عادت‌های جنگلی و وحشی دوری جوید. سیاق دومین آیه نازل شده در مورد ربا، آیه مبارکه ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُّضَاعَفَةً وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾؛ (آل عمران / ۱۳۰) «است که ناظر بر عواطف انسانی و انجام کارهای نیک است. علامه طباطبایی در تفسیر این آیه مبارکه چنین می‌فرماید: «در اینجا خدای عزوجل دعوت خود را به خیر و نیکی از ربا شروع کرده است؛ زیرا آیات بعد از این آیه مبارکه، در رابطه با نیکی و انفاق و سبقت گرفتن به سوی مغفرت و آمرزش الهی است. در حقیقت نخستین آیه در این قسمت که مردم را به ترک ربا دعوت می‌کند، زمینه‌سازی برای دعوت به نیکی و انفاق است ... بنابراین نتیجه‌ای که می‌توان از توضیح و تفسیر این آیه گرفت این است که منشأ بسیاری از مشکلات اجتماعی مسئله ربا و رباخواری است.» (طباطبایی، ترجمه تفسیر المیزان، ۱۳۷۴: ۲۷/۷).

از آنجایی که در نظام لیبرال سرمایه‌داری نگاه‌ها به انسان نگاه مادی و تک‌بعدی است، عواطف انسان فرمانروایی نمی‌کند؛ بلکه حاکمیت و سروری بدون عواطف و ارزش‌های انسانی ادامه پیدا می‌کند (اسکندرلو، سبک زندگی اسلامی و غربی، ۱۳۹۹: ۲۴). نتیجه چنین نگرشی ظلم و تجاوز اقتصادی است که فشار حداکثری آن بر گروه مستضعفان و عموم مردم در جامعه است.

ب. آسیب‌شناسی اجتماعی

یکی دیگر از آسیب‌های اقتصاد ربوی لیبرال سرمایه‌داری، آسیب‌ها و پیامدهای اجتماعی آن است که در جامعه به وجود می‌آورد. در نظام اقتصادی ربوی لیبرال سرمایه‌داری، به دلیل اهمیت بسیار زیاد سود اقتصادی برای سهام‌داران و صاحبان سرمایه هزینه‌های اجتماعی، امور ارزشی و اخلاقی، در فعالیت‌های اقتصادی از قلمرو مسائل اقتصادی بیرون شده و ارزش خود را نیز از دست داده است و نادیده گرفته می‌شود (دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، مبانی اقتصاد اسلامی، ۱۳۷۴: ۱). به‌خاطر پیامدهای ضدانسانی و غیرالهی مال‌اندوزی بی‌حد و حصر است که خداوند تبارک و تعالی تمامی پیامبران به خصوص پیامبر اکرم ﷺ را برای مبارزه با عادات و خصلت‌های برتری طلبانه فرستاد. یکی از روش‌های جمع‌آوری ثروت و مال‌اندوزی، رباست که باعث می‌شود آسیب‌های اجتماعی خطرناکی را در پی داشته باشد و جامعه را به‌طور کلی به سوی نابودی بکشانند که از جمله می‌توان امور زیر را بر شمرد:

۱. نابرابری اجتماعی

مهمترین آسیب در نظام اقتصادی ربوی لیبرالیسم، ایجاد نابرابری شدید در چنین جوامعی است. به این دلیل که در جامعه سرمایه‌داری، ثروتمندان با به‌کارگیری بهره و انجام امور ربوی در معاملات و دادوستد روزبه‌روز بر ثروت و سرمایه‌شان افزوده می‌شود و افراد فقیر زیر بار انواع و اقسام ربا به‌خاطر ظلم اقتصادی که در حق‌شان می‌شود، در فقر و بیچارگی فرو می‌روند، برای نمونه بیشترین ثروت و سرمایه آمریکا - کشوری که بر مبانی اقتصاد لیبرالیسم استوار است - در اختیار یک درصد جامعه آمریکاست و تمامی تصمیم‌ها در همه سطوح نیز توسط این یک درصد گرفته می‌شود و بقیه افراد جامعه در سرنوشت و تصمیم‌های سیاسی و اقتصادی خود نقش چشم‌گیری ندارند (غفاری، آزادی اقتصادی در نظام اقتصادی اسلام و سرمایه‌داری از منظر رهبر معظم انقلاب اسلامی، ۱۳۹۹: ۸۰). از این رو از منظر قرآن کریم عمده‌ترین دلیل حرمت ربا، ظلم دانسته شده است (بقره / ۲۷۹).

همچنین پرفسور لستر تاری، استاد اقتصاد دانشگاه هاروارد که یکی از بزرگترین نظریه‌پردازان اقتصاد است، اعتقاد دارد که نظام اقتصادی ربوی لیبرالیسم در جانب تولید، باعث نابرابری‌های اجتماعی بزرگ در جامعه می‌شود (یاسپرس، آغاز و انجام تاریخ، ۱۳۶۲: ۲۷۷). کارل یاسپرس درباره نظام ناعادلانه لیبرال سرمایه‌داری چنین اظهار می‌کند که امروزه عدالت‌خواهی در برابر بی‌عدالتی‌های ناشی از اقتصاد آزاد دوره لیبرالیستی، قد برافراشته است (خادم‌علی‌زاده، نقد و بررسی آزادی اقتصادی در نظام سرمایه‌داری، ۱۳۷۸: ۱۳۶).

نظام اقتصادی لیبرالیسم در مسیر یک‌طرفه نابرابری و شکاف طبقاتی در حال حرکت است که باعث فاصله طبقاتی شده است (آتش‌بار، خلاصه و نقد کتاب سرمایه در قرن بیست و یکم، ۱۳۹۳). باتوجه‌به اینکه درآمدهای به‌دست‌آمده از سرمایه، قطعی الحصول نیست، و با استناد به قاعده فقهی «من له الغنم و فعلیه الغرم» (الزرقا، شرح القواعد الفقهية، ۱۴۰۹ ق: ۴۳۷). درباره حرمت ربا چنین استدلال شده است که رباخوار، اصل سرمایه و سود آن را در چارچوب پدیده ربا بیمه می‌کند، به‌گونه‌ای که هیچ‌گونه خطری متوجه سرمایه و سود حاصل از آن نمی‌شود.

سید قطب در این زمینه چنین اظهار می‌دارد: منشأ تمامی بدبختی‌هایی که امروزه در جوامع غربی وجود دارد، ظلم و ستمی است که کارخانه‌داران و صاحبان ثروت و سرمایه به‌وسیله ربا و سودخواری به وجود آورده‌اند (سید قطب، فی ظلال القرآن، ۱۴۲۵ ق: ۳۲۷/۱).

زمانی که شخصی برای تأمین هزینه‌های ضروری زندگی خویش، مجبور به استقراض می‌شود، وظیفه انسانی و ایمانی اقتضا می‌کند که از چنین فردی حمایت شود: ﴿وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَىٰ

مَيْسِرَةٌ وَأَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿۲۸۰﴾. خداوند در این آیه مبارکه توصیه می‌کند که اگر مدیون پول نداشت، شما منتظر باشید؛ ولی اگر بخشیدید که نور علی نور هست، نه اینکه با گرفتن زیادتی (ربا)، بر مشکلات او افزوده شود، این یک ظلم آشکار است.

در جامعه لیبرالیستی این همدردی و همیاری وجود ندارد؛ زیرا افراد در مقابل یکدیگر، هیچ‌گونه مسئولیتی ندارند، بنابراین نیازی نمی‌بینند که بخشی از مال و دارایی خویش را به دیگران بپردازند.

یکی از مواردی که عدالت اقتصادی را از بین می‌برد و جامعه را به دو بخش فرادست و فرودست تقسیم می‌کند، ربا و سودخواری است که در نظام اقتصادی لیبرال سرمایه‌داری وجود دارد. تداول ثروت در دست ثروتمندان از هر راهی که باشد - چنانچه این راه ربا و قمار باشد - باعث شده است که جامعه به دو طبقه ثروتمند (آکل و ستم پیشه) و تهیدست (مأکول و ستم‌دیده) با فاصله بسیار زیادی تقسیم شود. طبقه‌بندی جامعه بدین شکل از منظر قرآن کریم مردود است و هر برنامه‌ای که بدان منتهی شود همانند رباخواری، کم‌فروشی، احتکار و شیوه‌های دیگری که جوهره نظام اقتصادی ربوی لیبرال سرمایه‌داری را تشکیل می‌دهند، نیز مردود و باطل است.

۲. بهره‌کشی از محرومان و عدم تعهد در قبال آنها

یکی از مواردی که در نظام اقتصادی ربوی لیبرال سرمایه‌داری مورد توجه است، انسان‌ها نه تنها در مقابل دیگران و محرومان دارای مسئولیت نیستند و هیچ‌گونه تعهدی نسبت به آنان ندارند؛ بلکه محرومان را استثمار کرده و از آنها بهره‌کشی نیز می‌کنند که این خود از غیرانسانی‌ترین روش‌های ثروت‌اندوزی است (حکیم پور، اسلام و سرمایه‌داری، ۱۳۷۸: ۱۱).

در این شکی نیست که ثروت و سرمایه‌های کلان، جز از راه‌های ظالمانه استثمار و پایمال کردن حقوق دیگران، به دست نمی‌آید؛ زیرا معمولاً درآمدهای عادلانه و از راه‌های مشروع، به ثروت و سرمایه‌های کلان نمی‌انجامد.

بنابراین در چنین جامعه‌ای، صاحبان سرمایه، دیگران را به عنوان ابزار سودآوری و کارگران گوش به فرمان خویش می‌پندارند. سنگینی بار ضرر در چنین جامعه‌ای بر دوش کارگران و کارفرمایانی هست که باید برای بهره‌وری بیشتر مالکان سرمایه، همیشه در سعی و تلاش باشند تا اینکه از ضرر ناشی از بحران احتمالی در امان باشند؛ اما صاحبان سرمایه بدون هیچ دغدغه و زحمتی سود فراوان را نصیب خویش می‌کنند.

از آنجایی که در مسئله ربا عدالت رعایت نمی‌شود، خداوند یکی از پیامدهای منفی ربا را ظلم و بهره‌کشی می‌داند که در آن وجود دارد. خداوند می‌فرماید: «وَإِنْ تُبْتِغُوا فَلَکُمْ رُءُوسُ أَمْوَالِکُمْ لَا تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ» (بقره/۲۷۹)؛ «و اگر توبه کنید، پس اصل سرمایه‌هایتان، فقط از آن شماست، ستم نمی‌کنید و مورد ستم واقع نمی‌شوید.» در صورت مراعات نکردن دستور خداوند، آنها را به جنگ با خدا و رسولش فرا می‌خواند: «فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ» (بقره/۲۸۰) بدین خاطر هست که خداوند دستور داده است که ربا نگیرید؛ زیرا ربا از دیدگاه عرف عقلاء ظلم و ستم است (صانعی، کتاب فقه و زندگی، ۱۳۸۳: ۳۶).

همیشه در طول تاریخ این چنین رفتارهای توانگران باعث شده است که رابطه اقتصادی در جامعه رابطه کاملاً آكل و مأكول اقتصادی باشد. چنانچه در این زمینه فلیسین شاله می‌گوید: «منحصر شدن دارایی‌ها به افراد معدود، در به‌کار واداشتن کارگران آزاد، همان تأثیر را دارد که شلاق در غلام و برده دارد (کمالی، اسلام و نظام سرمایه‌داری، ۱۳۹۰: ۱۳۷).

در جهان امروزی نیز بیشترین ثروت و سرمایه نزد تعدادی معدود قرار دارد. اگرچه به‌دست آوردن مال، معیشت و اقتصاد در سیستم اقتصادی جامعه آرمانی قرآن کریم از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و از امور مؤثر در زندگی است؛ ولی این اهمیت به‌گونه‌ای نیست که انسان تمامی صفات اخلاقی، روحی و آسایش اجتماعی را فدای مال‌اندوزی شخصی بکند. همچنین از نظر بینش اسلامی و دستورات الهی، انسان نه تنها در برابر انسان‌ها مسئول و دارای تعهد است؛ بلکه حتی در مقابل حیوانات و سرزمین نیز دارای مسئولیت و تعهد است. چنانچه در این زمینه از امام علی علیه السلام روایت شده است: «اتَّقُوا اللَّهَ فِي عِبَادِهِ وَبِلَادِهِ فَإِنَّكُمْ مَسْئُولُونَ حَتَّى عَنِ الْبِقَاعِ وَالْبَهَائِمِ» (سیدرضی، نهج البلاغه، خطبه ۱۶۷)؛ درباره مردم و شهرها از خداوند بترسید؛ زیرا که شما مسئول هستید حتی در برابر شهرها و حیوانات نیز شما مسئولیت دارید.» این گونه مسئولیت‌پذیری و تعهد در سایه پول‌دوستی و ثروت‌اندوزی پایمال شده و ثروت و سرمایه که باید برای رفع نیازها یک جامعه استفاده شود، ابزاری برای بهره‌کشی و سودخواری هرچه بیشتر قرار گرفته شده است.

در اخیر می‌توان گفت که پدیده ربا باعث می‌شود که ارزش‌های انسانی و اسلامی همانند قرض‌الحسنه، انفاق‌های مالی، تکافل اجتماعی، یاری‌رساندن به نیازمندان و تهیدستان و همچنین تکلیف همگانی که اجتماع بر این امور استوار هست، کم‌رنگ شود و یا کاملاً از بین برود.

ج. آسیب‌شناسی اقتصادی

در آرمانشهر لیبرالیسم به این دلیل که آزادی در اقتصاد با ایجاد انگیزه و رقابت آزاد، رشد اقتصادی و رفاه جامعه را به وجود می‌آورد و همچنین به بهانه اینکه با ارج نهادن به آزادی، باعث بالندگی و افتخار در کسب و حداکثر سود را برای رفاه عمومی به ارمغان می‌آورد، یک اصل مهم شمرده می‌شود. در حالی که در سایه آزادی اقتصادی، بنگاه‌ها و شرکت‌های تجاری، می‌توانند به انحصارهای تک‌قطبی تبدیل شوند و در نتیجه یک گروهی خاصی در جامعه به سود و منافع اقتصادی برسند.

۱. از بین رفتن اموال و دارایی‌ها

یکی دیگر از خصوصیات که در معاملات ربوی وجود دارد، این است که مال و دارایی در چنین معاملاتی به تدریج از بین می‌رود. خداوند می‌فرماید: «يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا وَيَرْبِي الصَّدَقَاتِ» (بقره/ ۲۷۶) «خدا، ربا را [به تدریج] نابود می‌کند؛ و بخشش‌های خالصانه را رشد می‌دهد.» بنابر مفاد آیه مبارکه، ربا موجب بسیاری از مشکلات اقتصادی در جامعه از جمله سبب زوال و از بین رفتن مال‌ها می‌شود. علامه طباطبایی در تفسیر این بخش از آیه مبارکه می‌گوید: «ربا موجب بغض و عداوت و سوءظن می‌گردد، امنیت و مصونیت را سلب کرده و همه اینها باعث تفرقه و اختلاف و انتقام‌گیری می‌شود. در نتیجه، ابواب زوال و تباهی مال را می‌گشاید و کمتر مالی از آفت و یا خطر زوال محفوظ می‌ماند.» (طباطبایی، ترجمه تفسیر المیزان، ۱۳۷۴: ۶۴۳/۲). افزون بر این همه مشکلات، معاملات ربوی باعث می‌شود که چرخه تولید متوقف شود و از به کار افتادن سرمایه در امور تولید و صنعتی و از هرگونه فعالیت‌های اقتصادی، جلوگیری کند. تمامی این عوامل باعث می‌شود که مال و دارایی افراد در جامعه از بین برود.

۲. رکود اقتصادی (بحران اقتصادی)

ربا یکی از معاملات فاسد و خطرناک جوامع بشری است که در بُعد اخلاقی و اقتصادی بیشترین بحران را متوجه جامعه و اجتماع می‌کند. خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ رَبًّا لِيَرْبُو فِي أَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يَرْبُو عِنْدَ اللَّهِ» (روم/ ۳۹)؛ «آنچه به عنوان ربا می‌پردازید تا در اموال مردم فزونی یابد، نزد خدا فزونی نخواهد یافت.» محمد ابوزهره، استاد دانشگاه قاهره در کتابی در این زمینه چنین نوشته است «در سال ۱۹۳۱ تا ۱۹۳۹ میلادی اقتصاد جهان با بحران بزرگی مواجه شد. بعد از بررسی و مطالعات اقتصاددانان و دانشمندان پیرامون آن مشخص شد که عامل اصلی چنین بحران عظیم اقتصادی، معاملات ربوی بوده است (مکارم شیرازی، خطوط اقتصاد اسلامی، ۱۳۶۰: ۱۲۹). همچنین

این پدیده تخم کینه، عداوت را در دل‌ها می‌کارد؛ زیرا کسی که وام ربوی می‌دهد، فقط و فقط سود خویش را مدنظر قرار می‌دهد و هیچ اعتنایی به ضرر و زیان طرف مقابل نمی‌کند. در این صورت است که بدهکار متوجه می‌شود که شخص رباخوار، پول را فقط برای بیچاره‌ساختن او و دیگران قرار داده است. درست است که شخص بدهکار بنا به احتیاجی که دارد، مجبور به گرفتن ربا می‌شود؛ ولی هرگز چنین بی‌عدالتی که در حقش می‌شود، فراموش نخواهد کرد؛ زیرا مشکلات اقتصادی که گریبانگیر شخص وام‌گیرنده شده، گاهی باعث می‌شود که به جنایات هولناکی دست بزنند و گاهی هم باعث به‌وجودآوردن بحران‌های اجتماعی و اقتصادی جبران‌ناپذیری در جامعه می‌شود که عواقب خطرناکی را به دنبال خواهد داشت (مکارم‌شیرازی، تفسیر نمونه، ۱۳۷۲: ۲۸۱/۲)

بنابراین، ربا مردم را از نیکوکاری و همکاری با یکدیگر، اعمال خدایسندانه دیگر اجتماعی و یاری‌رساندن به فرودستان و طبقه مستضعف جامعه باز می‌دارد.

نتیجه

نظام اقتصادی لیبرال سرمایه‌داری بر سود و منفعت هرچه بیشتر افراد استوار است. یکی از روش‌هایی که افراد می‌توانند از طریق آن به سود بیشتر برسند، گرفتن ربا است. بنابراین ربا یکی از پدیده‌هایی است که بنیاد نظام لیبرال سرمایه‌داری بر آن نهاده شده است.

متأسفانه امروزه در جوامع اسلامی که می‌بایست نظام اقتصادی قرآنی، زندگی اقتصادی و تجاری آنان را تنظیم کند، نظام اقتصادی لیبرالی نفوذ عمیق کرده و در ذهن مردم یک آرمان شهر لیبرالیستی به تصویر کشیده شده است. ازاین‌رو، برای رهایی از آسیب‌های آن نیازمند نقد آن از منظر قرآن کریم هستیم.

نتایجی که از نقد قرآنی نظام اقتصادی لیبرال به دست می‌آید، عبارتند از:

نظام اقتصادی ربوی آرمانشهر لیبرالیسم آسیب‌های اخلاقی را در پی دارد که باعث ازهم‌پاشیدن زیست اخلاقی جامعه انسانی شده و جامعه را به سوی خودخواهی و برتری‌طلبی سوق داده و روابط برادری و برابری بشری را تضعیف می‌کند. در نتیجه عواطف انسانی بشر تضعیف شده و انسان‌ها به ترک نیکوکاری و نادیده‌گرفتن عواطف انسانی رو می‌آورند.

دومین حوزه‌ای که نظام لیبرال سرمایه‌داری، بر آن آسیب وارد می‌کند، حوزه اجتماعی است. این نظام باعث پیدایش نابرابری اجتماعی و تشکیل جامعه طبقاتی می‌شود که در نتیجه افراد فقیر، فقیرتر و افراد ثروتمند، ثروتمندتر می‌شوند. به همین ترتیب ثروتمندان از محرومان بهره‌کشی کرده و هیچ تعهدی در قبال انسانیت آن‌ها ندارند.

سومین حوزه زندگی که اقتصاد ربوی لیبرال سرمایه‌داری به آن آسیب می‌رساند، حوزه اقتصادی است. یکی از نتایج نظام ربوی، از بین رفتن اموال و دارایی محرومان است؛ چراکه ثروتمندان همواره تمامی اموال آنان را به اساس وام‌های ربوی گوناگون غصب می‌کنند. به همین گونه بحران‌های دوره‌ای که در نظام اقتصادی لیبرال، پیوسته تداوم دارد و در هر دو دهه یا چند دهه‌ای بروز پیدا می‌کند و بسیاری از مردم را به سوی فقیر شدن سوق می‌دهد.

نتیجه نهایی نظام اقتصادی ربوی لیبرالیسم، علاوه بر ایجاد شکاف طبقاتی، بحران‌های اقتصادی و تنش‌های اجتماعی بین فقیر و غنی، باعث از بین رفتن سنت انفاق، قرض‌الحسنه و اجتماع‌های انسانی می‌شود.

در برابر آن، نظام اقتصاد اسلامی است که برخاسته از وحی الهی و بر فطرت و سرشت پاک انسانی بنیاد یافته است. این نظام در صدد این است که آزادی حقیقی را برای انسان‌ها در امور اقتصادی و غیراقتصادی رقم بزند و از انسان یک موجود مسئول بسازد تا با ایجاد عدالت اقتصادی، عدالت اجتماعی نیز به منصه اجرا درآید و از اموری که باعث برهم‌زدن نظام اخلاقی، اجتماعی و اقتصادی در یک جامعه می‌شوند، جلوگیری کند.

از این رو باتوجه به آسیب‌هایی که بیان شد، خداوند ربا و معاملاتی را که باعث آسیب‌رساندن به نظام اخلاقی، اجتماعی و اقتصادی جامعه می‌شوند، حرام کرده است و برای آن بدیلی مانند مضاربه، عقد وکالت، عقد مرابحه، بیع اقساطی، شرکت، قرض‌الحسنه، انفاق و ... را ارائه کرده است که زندگی اقتصادی مردم را به گونه هنجارمند به چرخش درآورده تا از آسیب‌های گوناگون جلوگیری کند.

منابع

۱. قرآن کریم، ترجمه: محمدعلی رضایی اصفهانی و جمعی از اساتید جامعة المصطفی، انتشارات بین المللی المصطفی، قم: چاپ دوم، ۱۳۸۸.
۲. ابن منظور، محمد بن مُکرم، لسان العرب، چاپ سوم، بیروت: دار صادر، ۱۴۱۴.
۳. اسکندرلو، محمدجواد، «سبک زندگی اسلامی و غربی»، دو فصلنامه علمی قرآن و علم سال چهارم، شماره ۲۷، پاییز و زمستان ۱۳۹۹.
۴. اصغری، محمود، «آزادی در قلمرو اقتصادی تحلیلی مقایسه‌ای میان نظامیان اقتصادی اسلام و لیبرالیسم»، نشریه پژوهش‌های اجتماعی اسلامی، شماره ۲۱، فروردین و اردیبهشت ۱۳۷۹.
۵. آتش‌بار، توحید و رضا زمانی، خلاصه و نقد کتاب سرمایه در قرن بیست و یکم در گزارش ۱۳۸۰، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، تهران: ۱۳۹۳.
۶. آربلاستر، آنتونی، لیبرالیسم غرب ظهور و سقوط آن، ترجمه: عباس مخبر، چاپ سوم، تهران: انتشارات مرکز، ۱۳۶۷.
۷. بیات، عبدالرسول و دیگران، فرهنگ واژه‌ها، قم: موسسه اندیشه و فرهنگ دینی، ۱۳۸۱ هـ.ش.
۸. جونز، ویلیام تامس، خداوندان اندیشه سیاسی، ترجمه: علی رامین، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۲.
۹. جهانیان، ناصر، «فردگرایی و نظام لیبرال سرمایه‌داری»، کتاب نقد، شماره ۱۱، تابستان ۱۳۷۸.
۱۰. حکیم پور، محمد، اسلام و سرمایه‌داری، کتاب نقد، سال سوم، شماره ۱۱، سال ۱۳۷۸.
۱۱. حکیمی، علی، الحیات، ترجمه: احمد آرام، تهران: نشر فرهنگ اسلامی، بی‌تا.
۱۲. حکیمی، محمد، معیارهای اقتصادی در تعالیم رضوی (علیه السلام)، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۷۹.
۱۳. خادم‌علی‌زاده، امیر، نقد و بررسی آزادی اقتصادی در نظام سرمایه‌داری، نشریه کتاب نقد، شماره ۱۱، تابستان ۱۳۷۸.
۱۴. خانی‌جزنی، جمال، دیدگاه نظام سرمایه‌داری و اسلام نسبت به فلسفه بازاریابی اجتماعی، دانش مدیریت سال سیزدهم، ش ۴۹، تابستان ۱۳۷۹.
۱۵. دادگر، یدالله، «نظام سرمایه‌داری از زبان اقتصاددانان سرمایه‌داری»، فصلنامه کتاب نقد، سال سوم، شماره ۱۱، تابستان ۱۳۷۸.
۱۶. دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، مبانی اقتصاد اسلامی، تهران: انتشارات سمت، ۱۳۷۴.
۱۷. رابینسون، جون، فلسفه اقتصادی، ترجمه: بایزید مردوخی، چاپ دوم، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی، ۱۳۵۸.

۱۸. رجائی، سیدمحمدکاظم، ماهیت بهره و کارایی اقتصادی آن، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۴.
۱۹. الزرقا، أحمد بن الشيخ محمد، شرح القواعد الفقهية، محقق: مصطفى أحمد الزرقا، الطبعة الثانية، دمشق: دارالقلم، ۱۴۰۹.
۲۰. سامی، ابوالفضل، بررسی نقش بهره در نظام بانکداری اسلام و سرمایه‌داری، دانشگاه تربیت مدرس، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته علوم اقتصادی، ۱۳۷۴.
۲۱. سیدقطب، ابراهیم، فی ظلال القرآن، الطبعة الخامسة والثلاثون، بیروت: دارالشروق، ۱۴۲۵.
۲۲. صانعی، یوسف، کتاب فقه زندگی ۱، ربای تولیدی، قم: میثم تمار، ۱۳۸۳.
۲۳. طباطبائی، سیدمحمدحسین، ترجمه تفسیر المیزان، انتشارات جامعه مدرسین، قم: ۱۳۷۴.
۲۴. الطحاوی، ابوجعفر احمد بن محمد، شرح معانی الآثار، المدینه المنوره: عالم الکتاب، ۱۴۱۴.
۲۵. عسکری، حسن بن عبدالله، الفروق فی اللغة، بیروت: دار الافاق الجديده، ۱۴۰۰.
۲۶. فردیک، رویون، آرمانشهر در تاریخ اندیشه غرب، عباس باقری، تهران: نشر نی، ۱۳۸۵.
۲۷. فرزین‌وش، اسدالله؛ ندری، کامران، «ربا، بهره قراردادی و بهره طبیعی»، مجله تحقیقات اقتصادی، تهران، شماره ۶۰، ۱۳۸۱.
۲۸. قدیری‌اصلی، باقر، سیر اندیشه اقتصاد، چاپ هشتم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، بی‌تا.
۲۹. کاتوزیان، محمدعلی، آدام اسمیت و ثروت ملل، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی، بی‌تا.
۳۰. کمالی، محمدهادی، «اسلام و نظام سرمایه‌داری»، سفیر، سال پنجم، شماره بیستم، زمستان ۱۳۹۰.
۳۱. ماجدی، علی؛ گلریز، حسن، پول و بانک از نظریه تا سیاستگذاری، چاپ هشتم، تهران: بانک مرکزی، ۱۳۷۷.
۳۲. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار (علیهم السلام)، بیروت: مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۴.
۳۳. مدنی، داوود، مقدمه‌ای بر تئوری‌های سازمان و مدیریت، چاپ چهارم، تهران: دانشگاه پیام نور، ۱۳۷۳.
۳۴. معرفت، محمدهادی، جامعه مدنی قم: التمهید، ۱۳۷۸.

۳۵. مکارم شیرازی، ناصر، خطوط اقتصاد اسلامی، قم: ناشر مدرسه امام علی بن ابی طالب (علیه السلام)، ۱۳۶۰.

۳۶. _____، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ بیست و پنجم، ۱۳۷۲.

۳۷. موسویان، سیدعباس، «نقد دیدگاه معاصر درباره ربا»، کتاب نقد، سال چهاردهم، و پانزدهم، شماره ۶۵-۶۶، زمستان ۱۳۹۱ و بهار ۱۳۹۲.

۳۸. میرآخور، عباس، مطالعات نظری در بانکداری و مالیه اسلامی، ترجمه محمدرضا ضیایی بیگدلی، تهران: بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۰.

۳۹. میرمعزی، سیدحسین، «ترسیم نظام اقتصادی اسلام بر اساس مکتب اقتصادی آن، نشریه نامه مفید، شماره ۱۴، تابستان ۱۳۷۷ ش.

۴۰. ناصری، شهناز، «بررسی تطبیقی اهداف اقتصادی مکتب اقتصاد اسلامی و اقتصاد سرمایه‌داری»، نشریه اقتصاد اسلامی، شماره ۸، پاییز ۱۳۹۳.

۴۱. نجارزاده، رضا، شکل‌گیری نظام‌های اقتصادی بر مبنای اخلاق اسلامی و اخلاق سرمایه‌داری، فصلنامه جستارهای اقتصادی، سال پنجم، شماره ۱۰، پاییز و زمستان ۱۳۷۸.

۴۲. نمازی، حسین، نظام‌های اقتصادی، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۷۴.

۴۳. وبر، ماکس، اخلاق پروتستان و روح سرمایه‌داری، ترجمه عبدالمعبود انصاری، تهران: انتشارات سمت، ۱۳۷۱.

۴۴. یاسپرس، کارل، آغاز و انجام تاریخ، ترجمه محمود لطفی، تهران: خوارزمی، ۱۳۶۲.

۴۵. John Eatwell, The New Palgrave A Dictionary of Economic: The Macmillan Press Limited, ۱۹۸۷

References

۱. Quran Karim (Translation of the Holy Quran): Translated by Mohammad Ali Rezaei Esfahani and A Group of Professors at Al-Mustafa International University, Al-Mustafa International University Publications, Qom: ۲nd Edition, ۱۳۸۸ SH (۲۰۰۹ CE).
۲. Al-Tahawi, Abu Ja'far Ahmad bin Mohammad, Sharh Ma'ani al-Athar (Explanation of the Meanings of the Narrations), Holy Madinah: Alam al-Kitab, ۱۴۱۴ AH (۱۹۹۴ CE).
۳. Eskanderlou, Mohammad Javad, "Islamic and Western Lifestyle", Quran and Science Journal, Volume 14, Number 27, February 2021
۴. Al-Zarqa, Ahmad bin Al-Sheikh Mohammad, Sharh al-Qawaid al-Fiqhiyyah (Explanation of Jurisprudential Principles), Researched by Mustafa Ahmad Al-Zarqa, ۲nd Edition, Damascus: Dar al-Qalam, ۱۴۰۹ AH (۱۹۸۹ CE).
۵. Arblaster, Anthony, Liberalism: The Rise and Fall of Western Liberalism (Rise and Fall of Western Liberalism), Translated by Abbas Mokhber, ۳rd Edition, Tehran: Entesharat Markaz, ۱۳۶۷ SH (۱۹۸۸ CE).
۶. Asghari, Mahmoud, "Azadi dar Qalamroye Iqtisadi; Tahlili Muqayesaei miyan Nizmiyan Islam wa Liberalism (Freedom in the Analytical Comparative Economic Realm between the Islamic Economic System and Liberalism)", Pajuheshha-ye Eqtisadi-ye Eslami (Islamic Social Research) Journal, Issue ۲۱, Farvardin and Ordibehesht ۱۳۷۹ SH (۲۰۰۰ CE).
۷. Askari, Hassan bin Abdullah, Al-Furuq fi al-Lughah (Differences in Language), Beirut: Dar al-Afaq al-Jadidah, ۱۴۰۰ AH (۱۹۸۰ CE).
۸. Atashbar, Tohid and Reza Zamani, "Khulaseh wa Naqd Ketab Sarmaye dar Qarn 21 dar Guzarish 1380 SH (Summary and Critique of the Book 'Capital in the Twenty-First Century' in the Report of 1380 SH)" Research Center of the Islamic Consultative Assembly, Tehran: ۱۳۹۳ SH (۲۰۱۴ CE).
۹. Bayat, Abdulrasul et al., Farhang-e Vazheha (Dictionary of Terms), Qom: Andisheh va Farhang Dini Institute, ۱۳۸۱ SH (۲۰۰۲ CE).
۱۰. Center for the Collaboration of Seminary and University, Mabani-ye Eqtesad-e Eslami (Foundations of Islamic Economics), Tehran: SAMT Press, ۱۳۷۴ SH (۱۹۹۵ CE).
۱۱. Dadgar, Yadollah, "Nizam Sarmaydari aza Zaban Eqtisaddanan Sarmayedari (The Capitalist System in the Words of Capitalist Economists)", Ketab Naghd (Book Review) Journal, Volume ۳, Issue ۱۱, Summer ۱۳۷۸ SH (۱۹۹۹ CE).
۱۲. Eskandarlou, Mohammad Javad, "Sabk Zindagi Islami wa Gharbi (Islamic and Western Lifestyle)", Quran va Elm (Quran and Science) Journal, Volume ۴, Issue ۲۷, Autumn and Winter ۱۳۹۹ SH (۲۰۲۰ CE).
۱۳. Farzin Vash, Asadollah, Naderi, Kamran, "Riba, Bahre Qarardadi w Bahre Tabi'i (Riba, Contractual Interest, and Natural Interest)", Majaleh-ye Tahqiqat-e Eqtesadi (Economic Research Journal), Tehran, Issue ۶۰, ۱۳۸۱ SH (۲۰۰۲ CE).
۱۴. Feredyk, Rovayon, Arman Shahrdar Tarikh-e Andisheh-ye Gharb (Eutopia in the History of Western Thought), Abbas Baqiri, Tehran: Nashr-e Ney, ۱۳۸۵ SH (۲۰۰۶ CE).
۱۵. Hakim Pour, Mohammad, Islam va Sarmayehdari (Islam and Capitalism), Ketab Naghd (Book Review) Journal, Volume ۳, Issue ۱۱, ۱۳۷۸ SH (۱۹۹۹ CE).

۱۶. Hakimi, Ali, Al-Hayat (The Life), Translated by Ahmad Aram, Tehran: Nashr-e Farhang-e Islami, n.d.
۱۷. Hakimi, Mohammad, Ma'yarhay-e Eqtesadi dar Ta'alemat-e Razavi (Economic Standards in the Teachings of Imam Raza), Mashhad: Islamic Research Center, ۱۳۷۹ SH (۲۰۰۰ CE).
۱۸. Ibn Manzur, Mohammad bin Mukarram, Lisan al-Arab (The Tongue of the Arabs), ۳rd Edition, Beirut: Dar Sadir, ۱۴۱۴ AH (۱۹۹۴ CE).
۱۹. Jahaniyan, Naser, "Farqirai dar Nizam Liberalism Sarmayedari (Individualism and the Capitalist Liberal System)", Ketab Naghd (Book Review) Journal, Issue ۱۱, Summer ۱۳۷۸ SH (۱۹۹۹ CE).
۲۰. Jaspers, Karl, Aghaz va Anjam-e Tarikh (The Origin and Goal of History), Translated by Mahmoud Lotfi, Tehran: Khwarazmi Publications, ۱۳۶۲ SH (۱۹۸۳ CE).
۲۱. John Eatwell, The New Palgrave: A Dictionary of Economics: The Macmillan Press Limited, ۱۹۸۷.
۲۲. Jones, William Thomas, Khodavandane Andisheye Siyasi (The Gods of Political Thought), Translated by Ali Ramin, Tehran: Amir Kabir, ۱۳۶۲ SH (۱۹۸۳ CE).
۲۳. Kamali, Mohammad Hadi, "Islam wa Nizam Samayedari (Islam and the Capitalist System)", Safir Magazine, Year ۵, Issue ۲۰, Winter ۱۳۹۰ SH (۲۰۱۱ CE).
۲۴. Katouzian, Mohammad Ali, Adam Smith va Tharwat-e Mila (Adam Smith and the Wealth of Nations), Tehran: Pocket Size Book Publishing Company, n.d.
۲۵. Khadem Ali Zadeh, Amir, "Naqr wa Barresi Azadi Eqtesadi dar Nizam Sarmayedari (Critique and Review of Economic Freedom in the Capitalist System)", Ketab Naghd (Book Review) Journal, Issue ۱۱, Summer ۱۳۷۸ SH (۱۹۹۹ CE).
۲۶. Khanijazni, Jamal, "Didgah Nizam Sarmayedari wa Islam nisbat be Falsafe Bazaryabi Ijtimai (The View of the Capitalist System and Islam toward the Philosophy of Social Marketing)", Danesh-e Modiriyat (Management Sciences) Journal, Volume ۱۳, Issue ۴۹, Summer ۱۳۷۹ SH (۲۰۰۰ CE).
۲۷. Ma'arifat, Mohammad Hadi, Jam'eh Madani (Madani Society), Qom: Al-Tamhid, ۱۳۷۸ SH (۱۹۹۹ CE).
۲۸. Madani, Davood, Maqadimeyi bar Theory-haye Sazman va Modiriyat (Introduction to Organization and Management Theories), ۴th Edition, Tehran: University of Payam Noor, ۱۳۷۳ SH (۱۹۹۴ CE).
۲۹. Majidi, Ali, Golriz, Hassan, Pul va Bank az Nazariye ta Siasi Gozari (Money and Banking from Theory to Policy), ۸th Edition, Tehran: Bank Markazi Iran, ۱۳۷۷ SH (۱۹۹۸ CE).
۳۰. Majlisi, Mohammad Baqir bin Mohammad Taqi, Bihar al-Anwar al-Jami'ah li Durar Akhbar al-A'immah al-Athar (The Seas of Lights: A Comprehensive Collection of Traditions of the Holy Imams), Beirut: Mu'assasat al-Wafa', ۱۴۰۴ AH (۱۹۸۳ CE).
۳۱. Makarem Shirazi, Naser, Khatut-e Eqtesad-e Eslami (Lines of Islamic Economics), Qom: Imam Ali bin Abi Talib (A.S.) Seminary School Publications, ۱۳۶۰ SH (۱۹۸۱ CE).
۳۲. Makarem Shirazi, Naser, Tafsir-e Namuneh (Exemplary Interpretation), Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah, ۲۵th Edition, ۱۳۷۲ SH (۱۹۹۳ CE).
۳۳. Mir Akhor, Abbas, Motale'at-e Nazari dar Bankdari va Maliyat-e Eslami (Theoretical Studies in Islamic Banking and Finance), Translated by Mohammad Reza Ziyayi Begdeli, Tehran: Central Bank of the Islamic Republic of Iran, ۱۳۷۰ SH (۱۹۹۱ CE).

۳۴. Mir Mo'ezzi, Sayyed Hussein, "Tarsim-e Nezam-e Eqtesadi-e Eslam bar Asas-e Maktab-e Eqtesadi-ye an" (Outlining the Islamic Economic System Based on Its Economic School), Nameh-e Mofid Journal, Issue ۱۴, Summer ۱۳۷۷ SH (۱۹۹۸ CE).
۳۵. Musavian, Sayyed Abbas, "Naqd Didgah Mu'asir darbare Riba (Critique of Contemporary Views on Riba)", Ketab Naghd (Book Review) Journal, Year ۱۴, Issues ۶۶-۶۵, Winter ۱۳۹۱ and Spring ۱۳۹۲ SH (۲۰۱۲ CE).
۳۶. Najjarzadeh, Reza, Shaki-giri-ye Nezam-haye Eqtesadi bar Mabna-ye Akhlaq-e Eslami va Akhlaq-e Sarmayehdari (Formation of Economic Systems Based on Islamic Ethics and Capitalist Ethics), Jostarehaye Eqtesadi (Economic Discussions) Journal, Year ۵, Issue ۱۰, Autumn and Winter ۱۳۷۸ SH (۱۹۹۹ CE).
۳۷. Namazi, Hussein, Nezam-haye Eqtesadi (Economic Systems), Tehran: Sherkat Sahami Enteshar, ۱۳۷۴ SH (۱۹۹۵ CE).
۳۸. Naseri, Shahnaz, "Barresi Tatbiqi Ahdaf Eqtesadi Maktab e Eqtesad Islami wa Eqtesad e Sarmayedari (Comparative Study of the Economic Goals of the Islamic Economic School and Capitalist Economics)", Eqtesad-e Eslami (Islamic Economics) Journal, Issue ۸, Autumn ۱۳۹۳ SH (۲۰۱۴ CE).
۳۹. Qadiri Asli, Baqir, Sair-e Andisheh-ye Eqtesad (Journey of Economic Thought), ۸th Edition, Tehran: University of Tehran Publications, n.d.
۴۰. Rajaei, Sayyid Mohammad Kazem, Mahiyat-e Bahre va Karayi-ye Eqtesadi An (The Nature of Interest and Economic Efficiency Thereof), Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute, ۱۳۸۴ SH (۲۰۰۵ CE).
۴۱. Robinson, John, Falsafeh-e Eqtisadi (Economic Philosophy), Translated by Bayazid Mardukhi, ۲nd Edition, Tehran: Pocket Size Book Publishing Company, ۱۳۵۸ SH (۱۹۷۹ CE).
۴۲. Sami, Abu al-Fadl, "Barresi Naqsh Bahre dar Nizam Bankdari Islam wa Sarmayedari (An Examination of the Role of Interest in the Islamic Banking System and Capitalism)", Tarbiat Modares University, Master's Thesis in Economics, ۱۳۷۴ SH (۱۹۹۵ CE).
۴۳. San'ei, Yusuf, Ketab Fiqh-e Zendegi ۱: Rubay-e Tolidi (Book of the Jurisprudence of Life ۱: *The Productive Interest*), Qom: Meitham Tamar, ۱۳۸۳ SH (۲۰۰۴ CE).
۴۴. Sayyid Qutb, Ibrahim, Fi Zhilal al-Quran (In the Shade of the Quran), ۳rd Edition, Beirut: Dar al-Shorouk, ۱۴۲۵ AH (۲۰۰۴ CE).
۴۵. Tabatabai, Sayyid Mohammad Hussein, Tarjomeh-ye Tafsir al-Mizan (Translation of Tafsir al-Mizan), Seminary Teachers Association Publications, Qom: ۱۳۷۴ SH (۱۹۹۵ CE).
۴۶. Weber, Max, Akhlaq-e Protestan va Rooh-e Sarmayehdari (The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism), Translated by Abdulma'bud Ansari, Tehran: SAMT Press, ۱۳۷۱ SH (۱۹۹۲ CE)